

1.01
Prejeto 12. 11 .2002

UDK 327(4-191.2)"19/20"

Peter Vodopivec*

Srednja Evropa: mit ali (tudi) stvarnost?*

IZVLEČEK

Avtor v članku, v katerem navaja zgodovinske okoliščine oblikovanja srednjeevropskega prostora, izraža prepričanje, da Srednje Evropa ni bila nikoli le ideja, temveč vsaj od 18. stoletja poseben prostor med evropskim Vzhodom in Zahodom. S primerjavo razumevanja Srednje Evrope slovenskega pesnika in politika Edvarda Kocbeka in madžarskega publicista Istvana Biba, razkriva, da sta bili v razvoju srednjeevropske ideje od začetka 19. stoletja do 2. svetovne vojne dve težnji: ena, ki je iskala rešitev iz srednje evropske razdrobljenosti in zaostalosti v federalnem povezovanju srednjeevropskih držav, in druga, ki je zastopala stališče, da je Srednja Evropa sestavni del nemškega kulturnega in gospodarskega prostora. Ideja nemške Mitteleurope je z nacizmom zmagala, zato se je po 2. svetovni vojni zdelo, da je ideja kompromitirana. Obudili so jo v osemdesetih letih 20. stoletja predvsem poljski, češki in madžarski politični disidenti, po padcu 'berlinskega zidu' pa je izgubila na pomenu.

Ključne besede: Srednja Evropa, multikulturalnost, multinarodnost, Nemčija, federalizem, Mitteleuropa, meščanstvo

ABSTRACT

CENTRAL EUROPE: MYTH OR (ALSO) REALITY?

In the paper, which presents the historical circumstances under which Central European area was formed, the author expresses his conviction that Central Europe was never merely an idea, but, at least from the eighteenth century onwards, a particular area between the European east and west. By comparing the views by Edvard Kocbek, the Slovene poet and politician, and Istvan Bibo, the Hungarian publicist, the author concludes that, in the period between the beginning of the nineteenth century and the Second World War, there were two tendencies in the development of the Central European idea: the first one sought the way out of Central European fragmentation and backwardness in a federal association of the Central European countries, whereas the second defended the view that Central Europe was an integral part of the German cultural and economic area. Since with Nazism the German idea of Mitteleuropa won, it seemed, after the Second World War, that the idea was compromised. Although the idea was shortly revived in the 1980's, especially by the Polish, Czech and Hungarian political dissidents, it lost its relevance after the fall of the Berlin Wall.

Key words: Central Europe, multiculturalism, multiethnicity, Germany, federalism, Mitteleuropa, bourgeoisie

Edvard Kocbek je leta 1940 v uvodniku v drugo številko revije Dejanje pod

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: peter.vodopivec@zinz.si

** Razširjeni prispevek podan na okrogli mizi Srednja Evropa, Ljubljana, 17. oktobra 2020.

naslovom Srednja Evropa ugotavljal, da je Srednja Evropa tisto "konkretno in najbolj aktualno razbolelo ozemlje" evropske celine, kjer so "v zgodovinsko pogojenem procesu zaobseženi vsi bistveni tehnični in človeški problemi in kjer se že dolgo časa bije borba za najgloblje človeške vrednote". Po Kocbeku naj bi bila posebna in izvirna kvaliteta obsežnega, nekaj več kot milijon kvadratnih kilometrov obsegajočega prostora med evropskim Vzhodom in Zahodom, na katerem je živelo najmanj 15 različnih narodov, njegova etnična in kulturna raznolikost, njegova velika nesreča pa, da srednjeevropski narodi te raznolikosti v širšem evropskem kontekstu niso znali in uspeli uveljaviti kot vrednoto - nasprotno s svojo razbitostjo so postali "sfera raznih imperializmov in neprestano žarišče mednarodnih napetosti in konfliktov", saj naj bi se "veliki mednarodni spori" sprožili prav na srednjeevropskih tleh.¹

Srednjo Evropo so - kot je trdil Kocbek - v sodobni zgodovini usodno zaznamovali zlasti nemški vplivi in nemška bližina. Tako je nemška romantika s Herderjem na čelu spodbujala narodno prebujanje in oblikovanje srednjeevropskih narodov in njihove pripadnike utrjevala v prepričanju, da je narod organska, zgodovinska tvorba, določena z mejami "samoniklega ljustva in njegovega jezika", "usoda posameznega človeka pa je tesno povezana z narodnim občevstvom", ki naj bi bilo "pogoj svobodnega osebnega življenja". Toda pozitivni - vitalni vpliv nemške romantike, naj bi bil le eden vidikov nemške bližine in nemškega sosodstva, drugi mnogo bolj nevaren in moteč naj bi bil tisti, ki naj bi bil plod nemškega razvoja in razvoja nemške državne misli v 19. stoletju, torej rezultat nemškega obrata od Herderja k Heglu in Bismarcku ter k ideji močne, enotne, na "etničnih osnovah" utemeljene nacionalne države. Takšen razvoj naj bi imel vsaj dve skrajno negativni posledici: nemški ekspanzionizem proti vzhodu na eni strani, in - z vplivom na druge srednjeevropske narode - njihovo medsebojno razmejevanje in oblikovanje lastnih, "čisto" narodnih držav na drugi strani. Kocbek je bil tik pred začetkom 2. svetovne vojne na slovenskih in jugoslovanskih tleh precej naivno prepričan, da bi bila lahko rešilna pot iz opisane zgodovinske ujetosti med Herderja in Hegla radikalno preoblikovanje srednjeevropskega prostora po načelih, ki so še najbolj spominjala na zamisli nekdanjih avstromarksistov. Menil je namreč, da lahko srednjeevropsko ravnotežje - ob sočasni rešitvi "nemškega vprašanja" zagotovijo le tesnejše "prometno, carinsko in finančno" povezovanje in sodelovanje srednjeevropskih držav, ki naj bi težile celo k neke vrste "srednjeevropski federaciji" ter priznanju narodne in kulturne raznolikosti kot nesporne vrednote in kvalitete, ki bo vsem narodom - majhnim in velikim - omogočilo nemoten narodni razvoj in "točno statuirano narodno avtonomijo".²

Povsem drugačno in mnogo bolj črno sliko srednjeevropske preteklosti in sodobnosti, kot je bila Kocbekova, je leta 1946 - torej šest let po objavi Kocbekovega spisa in dobro leto po 2. svetovni vojni - v svoji knjigi Boda vzhodnoevropskih majhnih držav predstavil madžarski pravnik in esejist Istvan Bibo.³

¹ Edvard Kocbek: Srednja Evropa. V: Dejanje, III, 1940, str. 89-92; glej tudi: Peter Vodopivec: O Kocbekovem prispevku k razpravi o Srednji Evropi. V: Glasnik Slovenske matice, XIV, 1990, št. 1-2, str. 60-62.

² Prav tam.

³ Istvan Bibo: Bijeda istočnoevropskih malih država. Regije evropske povijesti, Povijest-Historija. Naprijed, Zagreb 1995; v nemščini: Istvan Bibo, Die Misere der osteuropäischen Kleinstaater, Verlag Neue Kritik, Frankfurt 1992.

Po njegovem mnenju so vzhodno in srednjeevropski razvoj v 19. in 20. stoletju zvečine označevale skrajno konservativne, etnocentrične in nacionalistične težnje ali kot je to dobesedno imenoval: "nacionalna ozkost in napadalnost", "pomankanje demokratičnega duha" in političnega realizma, vzajemno sovraštvo in stalna pripravljenost za pridobivanje koristi na račun sosedov. Bibo je zopet zelo naivno in hkrati nekritično, kar zadeva evropski Zahod, trdil, da so omenjene negativne lastnosti v prvi vrsti vzhodno in srednjeevropski pojav, ki ga zahodnoevropska zgodovina ne pozna. Ena pomembnih značilnosti evropskega Zahoda naj bi namreč bila relativna stabilnost meddržavnih odnosov in meddržavnega reda, ki naj bi bila predvsem posledica trajnosti starih nacionalnih držav in njihove nesporne integrativne moči, s katero so že v predmodernem obdobju asimilirale manjšinske jezikovne skupine in odpravile pokrajinske partikularizme, medtem ko je postalo v Vzhodni in Srednji Evropi po propadu starih zgodovinskih meja in držav novodobno narodno razmejevanje eden glavnih razlogov za ponavljajoča se nasprotja in konflikte. Bibo je tako obžaloval, da so Habsburžani zgodovinsko gledano izgubljali čas in energijo za krepitev svojega usihajočega vpliva v nemškem cesarstvu in v Nemčiji, namesto da bi vso pozornost posvetili izgradnji lastne, močne, po zahodnem zgledu in na zgodovinskih temeljih urejene centralizirane države.

"Kulturna in narodna" raznolikost, ki je bila za Kocbeka prednost in vrednota, je bila torej za Biba tragedija. Kocbek je verjel, da lahko postaneta narodna in kulturna različnost temelj moderne srednjeevropske demokracije, Bibo pa je bil prepričan, da je bilo tradicionalno pomankanje močne državnosti eden glavnih vzrokov za pomankanje demokracije v Srednji in Vzhodni Evropi.⁴

Kocbekovo in Bibovo razmišljanje o Srednji Evropi seveda ne ponazarja le dveh povsem različnih gledanj na srednjeevropsko "kulturno in narodno" različnost, temveč slikovito kaže tudi na dve povsem različni narodni in zgodovinski izkušnji - na madžarsko in slovensko. Edino, kar oba avtorja povezuje, je njuno prepričanje, da sta narodna in kulturna raznolikost ena značilnih posebnosti Srednje Evrope. Oba tudi dokazujeta, da je ta raznolikost posledica prehodne narave srednjeevropskega ozemlja in v primerjavi z Zahodom počasnejšega gospodarskega in socialnega razvoja, prvo in drugo pa naj bi onemogočilo nastanek močnih, centraliziranih ter politično in narodno integriranih nacionalnih držav, ki naj bi bile predpogoj hitrejše gospodarske in politične modernizacije. Kocbek je bil pesnik, Bibo esejist in moralist, oba pa sta kot številni drugi avtorji, ki so v 19. in 20. stoletju pisali in govorili o srednji Evropi, idejo in koncept Srednje Evrope uporabila, da sta izrazila svoja razočaranja nad preteklostjo, svoje nezadovoljstvo s sedanostjo ter svoje strahove in svoja stremljenja v zvezi s prihodnostjo.

Prepričanje, da ima Evropa poleg Vzhoda in Zahoda, Severa in Juga svojo sredino, je imelo v štiridesetih letih preteklega stoletja, ko sta Kocbek in Bibo razmišljala o njej, že več kot stoletno zgodovino. Kot je znano, naj bi imela po splošno vladajoči delitvi, ki so jo poznali že stari Rimljani in se je ohranila vse do

⁴ Bibo je danes na Madžarskem zaradi svojih liberalnih, demokratičnih nazorov in tragične smrti v času komunizma zelo priljubljen in pogosto citiran avtor, njegova teza, da je protislovno sklicevanje na zgodovinske pravice in sodobna narodnostna načela, ki nujno vodi v nacionalne napetosti in konflikte, ena značilnosti modernih nacionalnih gibanj v Srednji Evropi in na Balkanu, pa mu je pridobila sloves tudi zunaj Madžarske. Bibova dela so danes prevedena v mnoge evropske jezike.

17./18. stoletja, Evropa le dva dela: kulturni in razviti jug, kjer so bila cvetoča sredozemska, posebno italijanska mesta, in "nekulturni", barbarski sever. Z odkritjem novega sveta in razmahom čezatlantske trgovine je pomen Sredozemlja in Italije sicer upadel, vlogo novih evropskih denarnih, trgovskih in kulturnih prestolnic pa so prevzela dinamično razvijajoča se zahodnoevropska mesta Pariz, London in Amsterdam. Vseeno se je temeljna konceptualna delitev Evrope na jug in sever ohranila vse do 18. stoletja in razsvetljenstva, ko so francoski razsvetljenjenci z Voltairom na čelu odkrili vzhodno Evropo in se zavzeli za delitev celine v novi zahodno-vzhodni perspektivi (ruski zahodnjaki pa so ji določili njene vzhodne meje).⁵ Ta nova določitev evropskih koordinat ni bila le sklepna potrditev vodilne vloge evropskega Zahoda v evropskem prostoru od 16. stoletja dalje, temveč tudi posledica spremenjenih razmer na evropskem Vzhodu, kjer so Habsburžani v 17. stoletju potisnili Turke iz Panonske nižine, pa se je Rusija - po reformah Petra Velikega in Katarine II. - začela širiti proti jugu in na Zahod. In, ko je Evropa imela svoj Vzhod in Zahod, so politiki in diplomati začeli odkrivati evropsko sredino.

O tem, kaj je bilo v tej sredini, vse do začetka 19. stoletja ni bilo dvoma: to je bilo Sveto rimsko cesarstvo nemške narodnosti, ki je bilo sicer leta 1806, ko ga je ukinil Napoleon, le še formalna tvorba brez prave politične in vojaške moči, ki pa je - kot se je naglo izkazalo že leta 1815 - s svojim obstojem in svojo zgodovino zagotavljalo resda krhko in negotovo, vendar pomembno ravnovesje. Vprašanje evropske sredine in njene prihodnje organizacije se je tako prvič odprlo na Dunajskem kongresu in sicer na eni strani kot problem prihodnje ureditve Nemčije in na drugi kot globalno vprašanje stabilnosti v prostoru med avtokratsko Rusijo in ponapoleonsko Francijo. Stari mojster Metternich je v tem smislu, že ko je s protinapoleonskimi zavezniki na Dunaju preurejal evropski politični zemljevid, razmišljal o srednjeevropskem političnem zavezništvu z Habsburžani na čelu, ki bi poleg Habsburške monarhije, Nemške zveze in delov Italije zajelo tudi Švico, vendar za te svoje zamisli ni dobil diplomatske podpore.⁶ Odrpta vprašanja evropske sredine so bila tudi pozneje v 19. stoletju povezana predvsem z vprašanji o Nemčiji in njenem položaju v Evropi, o razmerju med Nemčijo in Habsburško monarhijo ter o odnosih med nemškim in nenemškimi srednjeevropskimi narodi, s slovanskega vidika pa s problematiko notranje ureditve avstrijskega cesarstva in prihodnosti habsburških Slovanov med dvema pregovorno nevarnima sosedoma, Rusi na Vzhodu in Nemci na Zahodu. Zgodovinarji srednjeevropske ideje iščejo tako

⁵ Larry Wolf: *Inventing Eastern Europe : the Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford University Press 1994, str. 5 in naprej. Knjiga je na Zahodu naletela na zvečine pohvalne in pritrilne ocene, v vzhodni in srednji Evropi pa je bila sprejeta z večjo skepso. Madžarski sociolog Csaba Dupcsik je avtorju tako očital, da je svoje ugotovitve utemeljil na enostranskem izboru pominskih in popotnih zapisov zahodnih popotnikov, ki so potovali na Vzhod, medtem ko gradiva, ki govori o tem, kako so prebivalci evropskega Vzhoda videli sami sebe, ni upošteval. Hkrati je Wolfu zameril, da ni jasneje opozoril na razliko med vzhodno in srednjo Evropo, saj naj bi bilo jasno, da se Poljaki, Čehi in Madžari vsaj od 18. stoletja niso prištevali k vzhodni Evropi in so jasno razločevali med evropskim vzhodom in evropsko sredino. Glej: Csaba Dupcsik: *Postcolonial Studies and the Inventing of Eastern Europe*. V: *East Central Europe - L'Europe du Centre-Est : Eine wissenschaftliche Zeitschrift*, Budapest 1999, Vol. 26, part 1, str. 1-14.

⁶ Jacques Droz: *L'Europe Centrale : Évolution historique de l'idée de Mitteleuropa*. Payot, Paris 1960, str. 31-51.

njene predhodnike in utemeljitelje v Friedrichu Listu in Karlu Ludwigu von Brucku, ki sta se v štiridesetih in v petdesetih letih 19. stoletja s svojimi gospodarskimi in

političnimi načrti zavzemala za veliko nemško oziroma srednjeevropsko gospodarsko in carinsko zvezo;⁷ v avstroslavističnih in federalističnih načrtih preobrazbe Habsburške monarhije, ki so jih leta 1848 zastopali Karel Havliček, František Palacki in Slovenec Matija Kavčič; pa tudi pri konservativnih privržencih veliko nemških načrtov, ki so zavračali pruske težnje po združitvi Nemčije v malonemških okvirih in vztrajali pri ohranitvi Nemške zveze s Habsburško monarhijo na čelu. Morda najpomembnejši med njimi, pruski diplomat Konstantin Franz, ki je v letih 1850-1870 objavil več publikacij in razprav, v katerih je zavračal načelo nacionalnosti in se zavzemal za oblikovanje velikonemške konfederacije v mejah starega nemškega cesarstva, je leta 1871 ugotavljal, da je Bismarckova cesarska Nemčija v primerjavi s starodavnim nemškimi rajhom kot vojašnica, ki jo primerjamo z "gotsko katedralo".⁸ Konservativne "sanjarije", kakor so bile Francoze, seveda po razglasitvi Bismarckovega malonemškega cesarstva v Versaillesu niso imele nobenega pomena več, nekatera druga razmišljanja, kot Palackijev strah pred Nemci in Rusi, pa so se izkazala za preroška in so doživela v 20. stoletju žalostno, tragično potrditev.

Leta 1904 je bilo v nemškem cesarstvu ustanovljeno Srednjeevropsko gospodarsko društvo (Mitteleuropäischer Wirtschaftsverein), ki naj bi tesneje prometno in gospodarsko povežalo ne le Nemčijo in Avstroogrsko, temveč tudi Švico, Belgijo in Nizozemsko. Društvo je delovalo do 1. svetovne vojne in je bilo, četudi formalno nepolitično, že sestavni del nemških načrtov, po katerih bi si morali Nemci v svetu, ki ga obvladuje nekaj velikih držav, ustvariti svoj gospodarski in politični prostor, ta prostor pa naj bi bil - skupaj s pasom nevtralnih držav na Zahodu - prostor Srednje Evrope.⁹

Ekspanzivne nemške ambicije so bile tudi glavni motiv za knjigo nemškega publicista in državnega poslanca Friedricha Naumanna, ki je med 1. svetovno vojno pojmu Srednja Evropa - v nemški obliki Mitteleuropa - pridobila mednarodno veljavo. Knjiga je izšla leta 1915 v Berlinu in je v nekaj tednih - z več kot 100.000 prodanimi izvodi - postala pravi bestseller.¹⁰ Naumann je v svojem delu podprl zamisli o oblikovanju velike srednjeevropske konfederativne državne tvorbe, ki bi (po vojni) nastala z gospodarsko in vojaško zvezo nemškega cesarstva in Avstroogrske in v prostoru med Veliko Britanijo in Francijo na eni ter Rusijo na drugi strani ustvarila močno, od Vzhoda in Zahoda neodvisno gospodarsko in vojaško skupnost. Naumann, pred vojno liberalno usmerjeni zagovornik nemškega kolonializma, ki je po izbruhu vojne usmeril pozornost k Evropi, je za sodobna ušesa precej moderno ugotavljal, da se je "duh velikopotezne industrije in nadnacionalne organizacije polastil politike" in je v boju za preživetje, kar je veliko,

⁷ Izraz Mitteleuropa se ja tako po vsej verjetnosti prvič pojavil sredi 19. stoletja prav v razpravah v krogu okoli Karla Ludwiga von Brucka. Glej: Arduino Agnelli: La genesa dell'idea di Mitteleuropa. Giuffrè Editore, Milano 1973.

⁸ Droz, n.d., str. 51-116.

⁹ Bogo Grafenauer: Srednja Evropa? Zakaj ne preprosto Evropa. V: Srednja Evropa (zbral in uredil Peter Vodopivec), Ljubljana 1991, str. 15-26.

¹⁰ Friedrich Naumann: Mitteleuropa. Reimer, Berlin 1915.

politično in gospodarsko boljše, bolj učinkovito in "lepše" kot tisto, kar je majhno. Majhni narodi v takšnih razmerah ne morejo ostati "suvereni" ali bolj konkretno: češka vojska, hrvaški poveljnik generalnega štaba, madžarski zunanji minister, slo-

venska gospodarska politika in galicijske finance so nesmisel in nekaj nemogočega.¹¹

Naumann je bil seveda daleč od načela samodoločbe narodov. Zavedal pa se je, da predstavljajo narodna gibanja v Habsburški monarhiji resno grožnjo njegovi umišljeni Srednji Evropi in je zato menil, da bi morala imeti srednjeevropska zveza ne nemško, temveč nadnacionalno naravo, in bi ne smela težiti k prisilnemu političnemu, jezikovnemu in nacionalnemu poenotenju. Njegove zamisli so močno razdelile nemško in avstroogrsko javno mnenje. Pridobile so mu privrženca med socialdemokrati, kot je bil Karl Renner, in celo med slovanskimi ter slovenskimi izobraženci, hkrati pa so mu nakopala sovražnike med nemškimi nacionalci, Madžari in k federalni preobrazbi Avstroogrške usmerjenimi slovanskimi politikami. Toda že leta 1917, ko je vojna sreča Centralnim silam dokončno obrnila hrbet, so polemike z Naumannovimi zamislimi vred utonile v pozabo.¹²

Med avstrijskimi kritiki, ki so zavrnilo Naumannove ideje o Mitteleuropi, je bil nesporno najbolj zanimiv pesnik in pisatelj Hugo von Hofmanstahl, ki je pisal in govoril o duhovni Srednji Evropi s središčem v dvojni monarhiji že precej pred Naumannom. Svoje predstave o avstrijski alternativni Naumannovi Mitteleuropi je strnjeno razkril v predavanju o Avstriji v zrcalu njenega pesništva (*Österreich in Spiegel seiner Dichtung*), ki ga je imel oktobra 1916 in v katerem je poskušal opredeliti avstrijsko (srednjeevropsko) kulturno identiteto. Hofmanstahl je poskušal svoje zamisli o izobraženski in kulturni Srednji Evropi uveljaviti tudi v dvajsetih letih, med drugim s sodelovanjem pri ustanavljanju salzburškega letnega festivala (1920), vendar je svoje, v primerjavi z Naumannovimi nedvomno bolj privlačne in bolj naivne predstave, tedaj povezal z bolj nevarnimi nazori, ki so iskali izhod iz povojne krize v "konservativni revoluciji" in novem rajhu.¹³

Države, ki so po 1. svetovni vojni nastale na ozemlju razpadle Habsburške monarhije, so sicer v dvajsetih in tridesetih letih sklepale medsebojna zavezištva, toda te večinoma povsem pragmatične zveze so ostale daleč od načrtov, ki so jih še naprej snovali različni zagovorniki srednjeevropskega in podonavskega sodelovanja in povezovanja. Srednjeevropske in druge povezovalne zamisli, ki so imele v zadnjih letih vojne privrženca med Čehi in avstrijskimi socialnimi demokrati,¹⁴ so dobile v dvajsetih in tridesetih letih preteklega stoletja vnete

¹¹ John Neubauer: What's in a name? Mitteleuropa, Central Europe, Eastern Europe, East Central Europe. *Kakanien Revisted* 07/50/2003 (www.kakanien.ac.at), str. 5.

¹² Toda Naumann ni bil pozabljen. Nemški liberalci so ga ohranili v spominu kot enega začetnikov nemškega liberalizma, nemška liberalna stranka (FDP) pa ga ima še danes tudi za enega svojih utemeljiteljev. Po njem se tako imenuje tudi znana kulturno-znanstvena fundacija Friedrich Naumann Stiftung.

¹³ Neubaur, n.d., str. 6.

¹⁴ Med češkimi pobudami se v tej zvezi omenja zlasti Massarykov načrt federalne organizacije držav med Baltikom in Egejskem morjem, ki ga je leta 1917 pod naslovom *Nova Evropa* predložil zahodnim zaveznikom. Glej Droz, n.d., str. 244. Med socialnimi demokrati pa je, prepričan, da Slovencem grozi nevarnost predvsem s strani Italije, leta 1917 o "adrijansko-donavsko-sudetsko-karpatski državni enoti", ki bi združila "samoupravne enote" Čehov, Poljakov, Romunov, Slovakov, Nemcev, Madžarov in Jugoslovanov razmišljal tudi Henrik Tuma. Glej Branko Marušič: *Politične koncepcije Henrika Tume 1918*. V: *Slovenske zamisli o prihodnosti okoli leta 1918*. (uredil P. Vodo-

pristaše zlasti med Madžari, Slovaki in v manjši meri med Slovenci. Njihove pobude pa so bile prav tako malo neuspešne kot razne druge, panevropske ideje, ki so v letih pred 2. svetovno vojno - s težnjo po zaščiti pred sovjetskimi in nemškimi vplivi in pritiski - spodbujale k zvezi "malih narodov" med Baltikom in Grčijo. "Novoustanovljene ali novo oblikovane države (v Srednji Evropi) so pokazale veliko več iznajdljivosti v odkrivanju sredstev za osamitev druga druge kot v navezovanju prijateljskih sosedskih stikov", je leta 1932, po veliki gospodarski krizi, ugotavljal profesor budimpeštanske univerze Elemer Hantos. Hantos je, ko je zavračal Malo antanto in pozival h gospodarski zvezi "svobodnih" srednjeevropskih držav, menil, da je "srednjeevropska integracija" nujnost časa, če majhne evropske države ne želijo biti več "igračice" v rokah močnih sosedov. Kljub mreži gospodarskih inštitutov, ki jih je ustanovil na Dunaju, v Budimpešti, v Brnu in v Ženevi ter nemajhnem vplivu na javno mnenje, pa ni imel Hantos skoraj nobenega uspeha pri politikih.¹⁵

Toda istočasno je srednjeevropska ideja, čeprav povsem drugače kot si je to zamišljal Hantos, znova oživela v Nemčiji. V ideji Mitteleurope, o kateri so v tridesetih letih govorili nemški nacionalsocialistični ideologi in razni drugi utemeljitelji nemške gospodarske, politične in vojaške ekspanzije proti vzhodu od geografa Alberta Haushoferja do zgodovinarja Heinricha Srbika, ni bilo več sledu o Naumannovi pripravljenosti na dialog in sožitje z nenemškimi narodi. V nacionalsocialističnem političnem besednjaku je pomenila Mitteleuropa dežele, ki naj bi se oblikovale pod nemškim kulturnim vplivom in naj bi bile zato neločljivo povezane z nemško kulturo. Hkrati je označevala ozemlje, ki naj bi bilo zaradi svoje posebne lege in zgodovine ne le vitalni del nemškega življenjskega prostora, temveč tudi naravno nemško gospodarsko zaledje. V skladu s takšnimi pogledi in nemško gospodarsko politiko, ki je sledila doktrini Grossraumwirtschaft, so nacionalsocialistični zagovorniki Mitteleurope opozarjali na posebne pravice in poslanstvo nemštva v evropski sredini in pozivali k tesnejšemu gospodarskemu in političnemu navezovanju srednjeevropskih držav na Nemčijo, ki naj bi - ob njihovi notranji preobrazbi v korporativnem duhu - ustvarilo sredi Evrope branik tako pred škodljivimi nazori boljševiskega komunizma kakor nič manj škodljivimi vplivi zahodnoevropskega individualizma. Ideja Mitteleurope je postala v tem smislu sredi tridesetih let argument in utemeljitev širjenja nemškega gospodarsko političnega vpliva v Srednjo Evropo in na Balkan in s tem pomemben instrument nemške diplomacije, ki je poskušala od leta 1934 dalje - z gospodarskimi in političnimi pogodbami s posameznimi srednjeevropskimi in balkanskimi državami - zgraditi v prostoru med Nemčijo in Sovjetsko zvezo nov sistem odnosov in odvisnosti z nemškim rajhom na vrhu. Ko se je vojna začela, je bila Mitteleuropa le še pojasnilo in opravičilo nemške gospodarske ekspanzije proti Vzhodu.

Leta 1945 se je na ta način zdelo, da je s porazom nemškega rajha in nastankom železne zaveske konec tudi razprav o Srednji Evropi. Pojem Srednja Evropa je bil - posebno v nemški obliki Mitteleuropa - kompromitiran kot sestavni del nacističnega političnega besednjaka, prostora v evropski sredini pa z nastankom blokofske meje dejansko ni bilo več. Po letu 1948 in jugoslovanskem prelomu z Moskvo bi morda lahko celo rekli, da je bil edini vmesni prostor med

pivec), Ljubljana 2000, str. 59.

¹⁵ Droz, n.d., str. 247-249.

Vzhodom in Zahodom ozemlje titovske Jugoslavije. Toda socialistična Jugoslavija te svoje vmesne vloge dolgoročno ni znala in uspela izrabiti, saj je ostala razdvojena med srcem političnih elit, ki je še naprej bilo na Vzhod, in gospodarskimi željami, ki so jo vlekle na Zahod. Sicer pa so bili strokovnjaki, ki so se ukvarjali s preteklim razvojem in z različnimi vsebinami srednjeevropske ideje, po 2. svetovni vojni prepričani, da ne more imeti Srednja Evropa kot politični in celo kot geografski pojem nikakršnega sodobnega pomena več in je lahko le še predmet slabih spominov, raziskovanja in zgodovine.

V nasprotju s takšnimi napovedmi pa je Srednja Evropa že v šestdesetih in sedemdesetih letih znova postala predmet javnih razprav in razmišljanj. Najprej so jo, celo v nemški obliki *Mitteleuropa*, znova odkrili v severni Italiji, kjer je pod vplivom notranjih italijanskih nasprotij oživela misel, da so italijanske pokrajine, ki so nekdanj spadale v Habsburško monarhijo, tudi po večstoletnem življenju v italijanski državi gospodarsko in kulturno bliže Srednji Evropi kot srednji Italiji in italijanskemu jugu. Iz Italije se je razprava o Srednji Evropi razširila v Avstrijo, hkrati pa je vprašanje o evropski sredini v začetku osemdesetih let (iz povsem drugačnih razlogov kot so bili italijanski in avstrijski) postalo ena osrednjih tem češkega, poljskega in madžarskega oporečniškega izobraženstva. Z besedili Milana Kundere, Györgija Konrada, Czesława Miłosza in - bolj omahljivo - Petra Esterhazija je dobila srednjeevropska razprava nove razsežnosti in poudarke.¹⁶ Njihovo vodilno misel bi na kratko in nekoliko posplošeno povzeli takole: Srednja Evropa ima res svojo posebno zgodovinsko usodo, ki sta ji vtisnila neizbrisni pečat relativna majhnost njenih narodov in njihova stalna ogroženost s strani velikih imperijev. Za to usodo naj bi bilo tako značilno, da srednjeevropski narodi, ujeti med evropski Vzhod in Zahod in izpostavljeni pritiskom velikih sosedov, niso uspeli izgraditi prepotrebnih državnih ustanov in političnih mehanizmov za trajnejši samostojni in aktivni zgodovinski nastop.¹⁷ Tako usmerjena razmišljanja so se seveda bolj kot s preteklostjo ukvarjala s sodobnostjo in prihodnostjo. Za češke, madžarske in poljske protikomunistične oporečnike je bilo spraševanje o Srednji Evropi predvsem vprašanje o podobi in možnosti sveta, ki sta ga boljševidem in blokova razdelitev Evrope leta 1945 zbrisala z zemljevida. Zato je imelo srednjeevropsko gibanje vse do velikih sprememb, ki so v letih 1989/90 porušile blokova meje, izrazito političen naboj.¹⁸

Razprava o Srednji Evropi je bila po padcu komunističnih režimov v nekdanji sovjetski vzhodni Evropi kljub poskusom Avstrije, da bi se postavila na čelo novega srednjeevropskega povezovanja in kljub različnim zvezam, ki naj bi gospodarsko in politično povezale v samostojnosti in demokraciji prenovljene srednjeevropske države, potisnjena v drugi plan. Osrednja politična tema je že v devetdesetih letih povsod postala Evropa, kar naj bi bil sinonim za Evropsko unijo

¹⁶ Kot piše John Neubauer, se je razprava začela z uvodnim predavanjem poljskega pesnika Czesława Miłosza na Harvardu v študijskem letu 1981/1982, posebej pa jo je nato spodbudil Milan Kundera s člankom *Tragedija Srednje Evrope*, ki je bil prvič objavljen v *New York Review of Books* leta 1984.

¹⁷ V slovenščini: Milan Kundera, *Tragedija Srednje Evrope*. V: *Srednja Evropa*, Ljubljana 1991, str. 117-129. Članek je v slovenskem prevodu prvič izšel v *Novi reviji*, 1984, št. 30.

¹⁸ Srednjeevropske ideje poljskih, čeških in madžarskih intelektualcev so bile seveda deležne tudi ostre kritike. Eden glavnih očitkov je bil, da so njihove srednjeevropske predstave nezgodovinski konstrukt, ki je rezultat njihove želje po čim temeljitejši razmejitvi s sovjetsko Rusijo. Glej Maria Todorova: *Imaginarij Balkana*. Vita Activa, Ljubljana 2001, str. 219-248.

in Zahodno Evropo, hkrati pa so v javnosti zagovornike stališča, da je Srednja Evropa poseben zgodovinski prostor med evropskim Vzhodom in Zahodom, ki ga označujejo številne razvojne in sodobne posebnosti, preglasili njeni nasprotniki, ki so pritegnili misli Erica Hobsbawma, da ni bila Srednja Evropa nikoli nič drugega kot ideja in ideološki konstrukt, ki zgodovinsko gledano "bolj sodi v politiko kakor zemljepis, bolj k programatiki kakor v resničnost".¹⁹ Hobsbawmova ugotovitev seveda nesporno drži, če meri na zgodovino srednjeevropske ideje. Toda, ali drži tudi za zgodovinsko stvarnost?

Kot dokazujejo razni sodobni raziskovalci evropske zgodovine - in načelno, dokler ni govora o Srednji Evropi, se z njimi strinja tudi Hobsbawm²⁰ - ni bila Evropa v preteklosti nikdar ena sama in tudi ne sestavljena le iz dveh polovic: vzhodne in zahodne, temveč je bila od nekdaj razdeljena na področja z različno gospodarsko, socialno, kulturno razvojno dinamiko. Eno teh področij naj bilo vsaj od 17. stoletja "evropska sredina", bodisi v obsegu Habsburškega ozemlja, bodisi nekoliko širše, vključno s Prusijo, Poljsko in južnonemškimi državami. Z zgodovinskega vidika seveda ni dvoma, da o Srednji Evropi ni mogoče govoriti kot o posebni, nadnacionalni kulturni in geografski entiteti. "V tej regiji so razlike med nacionalnimi kulturami večje kot pa podobnosti, antagonizmi bolj prisotni kot soglasja in homogenost," je prepričljivo zapisal Danilo Kiš.²¹ Toda v zadnjem času se v zgodovinskem in antropološkem raziskovanju vse bolj poudarjata kategoriji prostora in dediščine.²² V tej luči pa lahko v srednjeevropskem prostoru vsaj od 17. stoletja sledimo vsaj trem razvojnim značilnostim, ki omogočajo opredeljevanje Srednje Evrope kot posebnega zgodovinskega področja evropske celine, in vse tri so imele dolgoročne posledice za razvoj srednjeevropskih narodov in družb.

Kot prepričljivo ugotavlja britansko-kanadski zgodovinar Philip Longworth,²³ so srednjeevropske dežele tradicionalno zaostajale za zahodnoevropskimi pokrajinami ne le v gospodarskem, socialnem in populacijskem razvoju, temveč tudi v razvoju mest in meščanstva. To je omogočilo dolgotrajno politično in lastninsko prevlado plemstva, odvisnost kmetstva in vse do 19. stoletja trajajoče tlačanstvo. Hitrejšo družbeno in gospodarsko modernizacijo in integracijo so dodatno zavirale in oteževale sprva ohlapne in v primerjavi z Zahodno in Vzhodno Evropo bistveno šibkejšje, nato pa pretoge in deformirane državne, dinastične in finančno-gospodarske institucije, ki niso uspele odpraviti partikularizmov in absorbirati socialno šibkeje strukturiranih jezkovnih skupin v moderno oblikovano, upravno, politično in jezikovno enotno nacionalno državo. Tako je Poljska konec 18. stoletja kot samostojna država za več kot sto trideset let izginila z evropskega zemljevida, ker - v nasprotju s Petrom Velikim in Katarino II. - ni bila sposobna izoblikovati učinkovite kraljeve in državne oblasti. Prusija je potrebovala več kot stoletje reform, da

¹⁹ Eric Hobsbawm: *Outside and Inside History. V: On History.* Abacus, London 1998, str. 1-12.

²⁰ Eric Hobsbawm: *The Curious History of Europe. V: On History.* Abacus, London 1998, str. 287-301.

²¹ Danilo Kiš: *Variacije na srednjeevropske teme. V: Srednja Evropa,* Ljubljana 1991, str. 107.

²² Maria Todorova: *The Balkans as Category of Analysis : Border, Space, Time. V: Annäherungen an eine europäische Geschichtsschreibung.* Herausgegeben von Gerald Stourz unter Mitarbeit von Barnara Haider und Ulrike Harmat, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2002, str. 63-64.

²³ Philip Longworth: *Srednja Evropa : selektivne afinitete. V: Srednja Evropa,* Ljubljana 1991, str. 131-135.

je postala združiteljica Nemčije, toda po združitvi zaradi prevelike moči plemstva in pruskih konservativcev ob več kot uspešni gospodarski modernizaciji ni bila sposobna zagotoviti tudi enako učinkovite socialne in politične demokratizacije. In isto velja za Habsburžane, ki so že za Jožefa II. neuspešno poskušali poenotiti jezik in upravo monarhije, nato pa pri centralističnih prizadevanjih doživeli nov poraz v

dobi t.i. Bachovega absolutizma. Neuspeha sta bila res rezultat nasprotovanja "starih zgodovinskih narodov" - Madžarov in sredi 19. stoletja tudi Čehov in Poljakov, toda pomembne posledice sta imela tudi za manjše, "nezgodovinske" narode, za katere se je še v začetku 19. stoletja zdelo, da nimajo samostojne prihodnosti. Ti so se v posebnih razmerah v Habsburški monarhiji - kljub poskusom vladajočih elit, da bi preprečile ali upočasnile njihovo narodno "dozorevanje" - razvili v politično in kulturne zrele narode, ki so želeli ohraniti in okrepiti svojo narodno posebnost.

Narodna in kulturna raznolikost Srednje Evrope in posebej njenega osrednjega dela, ki je spadal v Habsburško monarhijo, je bila torej rezultat povsem določenega gospodarskega, socialnega in političnega razvoja, ki ni dopuščal oblikovanja močnih, centraliziranih držav po zahodnih vzorih, pa tudi ne avtokratskih monarhij po vzhodnem zgledu. Zato pa je s počasnimi, evolutivnim modernizacijskim ritmom preprečil izginotje in asimilacijo socialno še neizoblikovanih etničnih skupin in omogočil njihovo postopno dozorevanje v moderne narode (eden značilnih takšnih narodov smo bili prav gotovo Slovenci).

Druga pomembna značilnost razvoja v Srednji Evropi je njeno meščanstvo. Velik, pri nekaterih narodih prevladujoč del meščanstva si je meščanski status pridobil šele v 19. stoletju in sicer ne z gospodarsko dejavnostjo in poslovno spretnostjo, temveč s šolami in izobraževanjem. Posebna sestava meščanstva, s prevlado ljudi, ki so se v meščanske elite povzpeli s šolanjem in so se, ko so študij končali, zaposlili v svobodnih poklicih in državni upravi, pa je seveda občutno vplivala tudi na politično usmeritev in dejavnost meščanskih elit. Zanje je bilo značilno, kot je zapisal nemški socialni zgodovinar Hans Ulrich Wehler,²⁴ da so se strankarsko združevale predvsem po ideoloških in manj po interesnih merilih in so bile v primerjavi z meščani, ki so se šolali v britanskih Oxbridge colleges in francoskih Grand Ecoles, zvečine manj radikalne v socialnih, gospodarskih in političnih predstavah, zato pa tem bolj pripravljene na sklepanje kompromisov in iskanje političnega ravnotežja. To je pomembno prispevalo h krepitvi vloge, ki jo je v Srednji Evropi imela država, ko je procesom modernizacije določala pravne in politične okvire. Obe tradiciji, tradicija "pravne države", ki ima korenine v absolutističnih reformah 18. stoletja in vodilne vloge države v sicer počasnem procesu spreminjanja in posodabljanja, ki jo je avstrijski zgodovinar Ernst Hanisch metaforično označil za "dolgo senco države",²⁵ sta preživeli staro monarhijo in vplivali na razvoj držav, ki so nastale po letu 1918. Meščanstvo je bilo v večini med njimi (izjema je bila morda Češka) prešibko in prekonservativno, da bi jih učinkovito popeljalo v moderno. Najprej se ni znalo odločneje postaviti po robu nacistični

²⁴ Hans Ulrich Wehler: *Wie bürgerlich war das Deutsche Kaiserreich*. V: *Aus der Geschichte lernen*. C. H. Beck, München 1988, str. 194.

²⁵ Ernst Hanisch: *Der lange Schatten des Staates*. Österreichische Geschichte 1890-1990, Hg. Von H. Wolfram. Ueberreuter, Wien 1994.

Nemčiji in hitlerizmu, v Jugoslaviji pa je s svojo omahljivostjo in nesposobnostjo, da bi okoli sebe strnilo odpor, po letu 1941 prepustilo pobudo v boju proti okupatorjem komunistom. Prvemu delu katastrofe je sledil drugi. Velik del Srednje Evrope je po nemškem porazu zasedla Rdeča armada, tam, kjer je bil odpor v rokah komunistov, pa so po končani vojni ti vzeli oblast v svoje roke.

In tretje: kljub številnim razlikam so v Srednji Evropi nastale mnoge skupne politične kulturne in izobraževalne ustanove, ki so, če ne s povsem podobnimi, pa vsaj primerljivimi izkušnjami daljnosežno vplivale na politično obnašanje ter socialne in vedenjske norme in predstave prebivalstva. Generacije pripadnikov srednjeevropskih narodov so se šolale v podobnih šolah in na univerzah s podobnimi programi. Na ta način so v boju za narodno uveljavitev in osamosvojitve oblikovale podoben kodeks gledanj in vrednot, v katerem imata jezik in kulturna ustvarjalnost osrednje mesto kot nepogrešljiva dejavnika narodne samopodreditve in samouresničitve. Podobne ustanove, predstave in vrednote pa so omogočile tudi nastanek transnacionalne mreže stikov in medsebojnih vplivov, ki so pomembno zaznamovali razvoj srednjeevropskega prostora in srednjeevropskih narodov v vseh obdobjih: od humanizma in renesanse, prek široko razprostranjenega baroka, na ozke elite omejenega razsvetljenstva in živahne romantike - vse do moderne in fin de siècla.

Srednja Evropa torej nikakor ni bila samo ideja ali ideološki konstrukt, ki bi bil le rezultat različnih ideoloških, gospodarskih in političnih teženj in aspiracij. Vsaj dvesto let je bila tudi konkretna zgodovinska stvarnost s svojo lastno dinamiko in svojo posebno potjo v moderno, ki je bila značilna za večino srednjeevropskih narodov in držav. Če se vrnemo h Kocbeku in Bibu: multikulturalnost in multinacionalnost sta nedvomno le en vidik srednjeevropske preteklosti in zgodovina je v končni posledici bolj pritrjevala Bibu kot Kocbeku, saj je bil nacionalizem v številnih preteklih srednjeevropskih obdobjih mnogo močnejši od volje do sožitja, kar so posebej tragično občutili Judje, ki so kot edini pravi Srednjeevropejci v procesu medsebojnega razmejevanja in etničnega čiščenja izgoreli v krvavem nacionalističnem in antisemitskem nasilju.²⁶ Srednja Evropa se prav tako ni uspela postaviti po robu nacionalsocializmu in komunizmu in je z velikimi žrtvami izkusila oba totalitarna sistema. Toda kljub tem skrajno negativnim izkušnjam nacionalistične nestrpnosti, antisemitizma in političnega avtoritarizma stopajo Srednja Evropa in njeni narodi v 21. stoletje tudi s pozitivno dediščino federalizma, zlahtne kulturne ustvarjalnosti in vztrajno prisotne težnje po priznanju multikulturalnosti in multinarodnosti kot kvalitete in vrednote, kar jasno kaže, da Srednja Evropa ni bila le slepa ulica in prostor ponavljajočih se tragedij, kot je menil Milan Kundera.²⁷

²⁶ Nacionalistično, antisemitsko in ksenofobično nasilje tudi danes nista povsem preteklost: "Komunizem je bil vrsta zmrzovalnika", piše Adam Michnik. "Pisani svet napetosti, emocij in konfliktov je pokrit z debelim ledom. Proces odmrzovanja je potekal počasi: najprej smo zagledali lepo cvetje, potem blato in plevel. Najprej je bil patos mirnega padca berlinskega zidu in žametne revolucije v Čehoslovaški. Nato val ksenofobične primitivnosti, (...) razpad Čehoslovaške (...) proticigansko razpoloženje v raznih deželah..." Glej Adam Michnik: Sivo je lepo. V: Mostovi 109, 1997. (www.mostovi.co.yu/arhiva/97/109/10905-1.html)

²⁷ In prihodnost? Italijanski analitik Giuseppe Russo meni, da bo Srednja Evropa v Evropski uniji zopet postala prostor, ki bo tesno povezan z nemškim gospodarstvom in bo sestavni del vzhodne osi držav s središčem v Berlinu. Ta os bo potekala od baltskih držav prek Poljske, Češke, Slovaške, Slovenije, Hrvaške in Madžarske do Romunije, Bolgarije in Turčije. Glej Giuseppe Russo: L'Europa ha

Peter Vodopivec

CENTRAL EUROPE: MYTH OR (ALSO) REALITY?

S u m m a r y

In 1940, Edvard Kocbek, the Slovene poet and politician pointed out the cultural and ethnic diversity of Central Europe and concluded that its multiculturality and multiethnicity were exceptional qualities of the Central European area. Simultaneously, Istvan Bibo, the Hungarian publicist, also saw the main characteristic of Central Europe in its diversity, while considering, unlike Kocbek, the absence of strong national states in Central European lands as the main cause for the undemocratic character and backwardness of Central European societies and nations. After describing the views of both authors, the author reveals that there were two tendencies in the development of the Central European idea in the period between the beginning of the nineteenth century and the Second World War: the first one sought the way out from Central European fragmentation and backwardness in a federal association of Central European countries, whereas the second defended the view that Central Europe was an integral part of the German cultural and economic area.

With Nazism the German idea of *Mittleuropa* won. Because of this, after Second World War, it seemed that the idea was compromised. In reality, the idea became topical again in the 1980's, when it was resurrected by Polish, Czech and Hungarian political dissidents. However, after the fall of Communism in the early 1990's, it lost its relevance. In spite of this, the author is convinced that Central Europe was never merely an idea, but, at least from the eighteenth century onwards, a particular area between the European east and west. It was characterised by a slower pace of development than that in the European West, which did not allow the creation of strong state and political institutions. Another peculiarity of Europe is its bourgeoisie which, for the most part, attained its bourgeois status through education. At the same time, Europe was bound together by the similar tradition of its educational and cultural institutions which had far reaching influence on the formation of nationalist concepts, behavioural norms and political practices.